

**ՔՐՈՒԿԱՆ ԲՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԻ ԻԹԻԼԱՏԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ:
ՈՒՓՍՅԵԼ ԵՐԻՑՅԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ**

Բանալի բառեր – Ռափայել Երիցյան, Միր-Մհե, Սեյիդ, Մահմեդ, Մուստաֆա բեկ, Բզզեթ բեյ, Վանի նահանգ, Ոզիմ, Օռկու, Կիուրսի, դաշնակցություն, քրդեր, իթիլաֆ, բռնություններ, կոտորածներ

1912 թ. հուլիսին, երբ Օսմանյան Թուրքիայում իշխանության ղեկը իթիլաֆականներից ժամանակավորապես անցավ ընդդիմադիր՝ «Ազատություն և համաձայնություն» կուսակցության ներկայացուցիչներին՝ իթիլաֆականներին, մի պահ թվաց, թե Վանի հայության համար ստեղծվելու էին նպաստավոր նախապայմաններ՝ քրդական տարատեսակ անօրենություններին վերջ տալու համար: Սակայն իրավիճակն էապես չփոխվեց: Ինչպես նախկինում՝ սպանությունները շարունակվեցին, և ոչ մի բան չձեռնարկվեց չարիքներն ավարտին հասցնելու համար: Այդ մասին Արամը «Դրօշակ»-ի խմբագրությանը հասցեագրած 1912 թ. սեպտեմբերի 28-ի թվակիր իր նամակում հաստատում էր, որ այնտեղ «այն տպաւորութիւնն է ստացվել, որ Սահմանադրութիւնը վերջապէս լնցաւ... Ուրեմն հարկաւոր է ազատութեան բերած կարգերը ջնջել եւ փորձել են քիւրդ աղաները վերականգնել իրենց հին իրաւունքները, ոչ միայն այն շրջաններում, որ նրանք շատ ուժեղ են, այլ... Շատախ, Գաւաշ, Կարկառ»¹:

Վանի նահանգի կոտորածների սպառնալիքները, ինչպես սովորաբար փորձում են ներկայացնել թուրք հեղինակները, սաստկացան ոչ թե 1912-1914 թթ. Հայկական հարցի վերաբացման, հայկական բարենորոգումների նախագծերի քննարկման, կամավորական շարժման սկզբնավորման կամ Վանի 1915 թ. «ապստամբության» պատճառով, այլ 1912 թ. ամռանից: Ամեն անգամ, երբ մոլեռանդ թուրքերը և քրդերը անկարող էին վրեժ լուծելու ըմբոստացած բուլղարներից, մակեդոնացիներից, քրիստոնյա ալբանացիներից, իրենց բարկության մաղձը և աստելությունը գործադրում էին արևմտահայերի նկատմամբ, որովհետև հայերին՝ իբրև քրիստոնյաների, համարում էին եղբայրակից բոլոր այն «գլավուրներին», որոնք գլուխ էին բարձրացնում

¹ Մանուկեան Ա., Նամականի, ժողովածուի կազմություն, խմբագրություն և ծանոթագրությունները՝ Երուանդ Փամպուրեանի, Երևան, 2018, էջ 571:

իսլամի դեմ: Բոլոր դիտարկումները ցույց էին տալիս, որ հայերի հալածանքները սաստկացել են հատկապես Մակեդոնիայի և Ալբանիայի դեպքերի առիթով¹: Սպանությունները և ջարդերը մեծ ծավալների հասան, երբ հայտնի դարձավ Ավստրիայի արտաքին գործերի նախարար կոմս Սյոդյան Բերհտոլդի՝ Օսմանյան կայսրության մաս կազմող ազգություններին ինքնավարական լայն իրավունքներ շնորհելու առաջարկը՝ իշխանությունը աստիճանաբար ապակենտրոնացնելու հեռանկարով²:

1912 թ. հուլիսին Ոզիմ գյուղում հողային վեճի պատճառով ընդհարում է տեղի ունենում հայերի և քրդերի միջև, սպանվում են երեք և վիրավորվում վեց քուրդ: Վրեժխնդրությամբ լցված՝ շրջակայքի քրդերը պաշարում են Ոզիմը, իսկ ոզմեցիք փախչում են լեռները: Խնդիրը քննելու և կրքերը հանդարտեցնելու համար կառավարությունը Ոզիմ է ուղարկում Կավաշ, Խիզան և Խավեր գավառակների կայմակամներին, որոնք քրդերին հեռացնում են, ոզմեցիներին հետ բերում, սպանության գործը հանձնում դատարան, իսկ հողային վեճը վճռում ի նպաստ քրդերի³: Տարակուսանք չկար, որ հայերը ինքնապաշտպանության էին դիմել, բայց կառավարությունը հենց նրանց էր նախահարձակ համարում:

Նման փաստերը կառավարության յուրատեսակ խոստովանություն էին իր «անկարողութեան» և «անգորութեան» մասին: Երբ այս առիթով Վանի թեմակալ առաջնորդ Հովսեփ եպիսկոպոս Սարաճյանը իր մտահոգությունն է հայտնում վալի Իսմայիլ-Հաքքը բեյին, նա անտարբերությամբ պատասխանում է. «Ես ի՞նչ անեմ. Սայիդի, Միր-Մեհի և ուրիշ աւազակների վրա ուղարկված զորագնդերը նրանց հանդիպելիս չեն ուզում խփել աւազակներին, ուստի միտք չունի նրանց վրա զսպիչ զորագնդեր ուղարկելը, որը կառավարութեան գանձին ի զուր ծախք է պատճառում միայն»⁴: Վալիի նման հուսահատական պատասխանը վկայությունն էր իշխանության ապիկարության:

1912 թ. օգոստոսի 16-ին թալանվում է Շատախի Կիուրսի գյուղը, իսկ Միր-Մեհեն սպանում է ազգությամբ հայ հինգ տղամարդու և երկու կնոջ: Պաշարում են նաև հարևան Քամզիչ գյուղը: Մփարտ գյուղախմբում հրկիզվում է

---

¹ Տե՛ս «Тифлисский листок», 1912, 6 ноября:

² Տե՛ս «Մշակ», 1912, սեպտեմբերի 4, թիւ 195: Վիեննայի Միխթարյան միաբանության աբբահայր Կ. Գոլրիկյանը և Կ. Մենիշյանը ավստրոհունգարական կառավարության արտաքին գործերի նախարար Ս. Բերտոլդին են ներկայացնում Արևմտյան Հայաստանի անասելի ծանր վիճակը: Իսկ Լեհաստանի Գալիցիայի սեյմի հայազգի անդամ Թեոդորովիչ եպիսկոպոսը կառավարական շրջաններին ծանոթացնում է Արևմտյան Հայաստանում տիրող անտանելի կացությանը և ավստրոհունգարական կառավարության համար նախապատրաստում է 1895 թ. մայիսի 11-ի բարենորոգումների ծրագիրը: Տե՛ս «Մշակ», 1912, սեպտեմբերի 20, թիւ 207:

³ Տե՛ս «Մշակ», 1912, հուլիսի 26, թիւ 162:

⁴ «Մշակ», 1912, օգոստոսի 9, թիւ 174:

հայկական մի գյուղ, յոթ հայ սպանվում են, իսկ ութ կանայք՝ առևանգվում: Սարսափի ենթարկված գյուղացիները, լքելով ամեն ինչ, ապաստանում են Շատախում: Հովսեփ եպիսկոպոս Սարաճյանի հավաստմամբ՝ «ամեն կողմ ճամբաները գոցուած են: Կացութիւնը խիստ վտանգալից է... Եթէ նահանգին... մէջ պատերազմական վիճակ չհրատարակուի եւ կամ չէթաներու օրէնքը չգործադրուի, այդ պարագային ջարդեր տեղի պիտի ունենան»¹:

Իսկ քուրդ ավազակապետ Սեյիդը, որին ևս կառավարությունը ներման խոստումներ էր տվել, Ոստանում հարձակվում է կայմակամի տան վրա, այն կողոպտում, իսկ հետո նրան մահացու վիրավորում²: Բացի այդ, 1912 թ. հուլիսին նա տասը ավազակներով բարեկամաբար հյուրընկալվում է Արդավեզ գյուղի քահանա Տեր-Սահակի տանը, սակայն տմարդաբար կալանավորում է նրան և մի քանի գյուղացիների, բռնագրավում նրանց զենքերը, գյուղի պահպանության համար կառավարությունից տրված երկու հրացան, քահանայի ձին և նրան պատանդ վերցնելով, հեռանում է՝ պահանջելով 200 ոսկի փրկագին: Միայն քահանայի հոր կողմից 100 ոսկի վճարելուց հետո նա ազատ է արձակվում³: Քաջալերված հաջողությունից՝ ավազակը նման պահանջներ է ներկայացնում հայ և քուրդ մի շարք նշանավոր անձանց: Այսպես, Այուր գյուղից նա պահանջում է 400, իսկ Կյուսնենց և Սևան գյուղերից՝ 200-ական ոսկի⁴:

Հազիվ էին Միր-Մհեի, Սեյիդի և Մահմեդի (Մահմեի) ավազակախմբերը հեռացել, երբ երևան եկան երկու նոր ավազակախմբեր, որոնք հափշտակեցին Տաղվերանի բնակիչների 700 և Լամզկերտի բնակիչների 300 զուխ ոչխարները: 50-60 ձիավոր քրդեր, իրենցից մեկին հարսի զգեստով քողարկած, դիոլ-գուռնայով մտնում են Տաղվերան գյուղը և անմիջապես սկսում քշել գյուղի տավարը: Գյուղացիները կրակում են ավազակների վրա. փոխհրաձգության հետևանքով սպանվում են մեկական հայ և քուրդ: Թողնելով նախիրը՝ քրդերը հեռանում են՝ դաշտից քշելով ոչխարների հոտը: Գյուղացիները դիմում են նահանգապետ Իսմայիլ-Հազգին, որը պատասխանում է. «Ոչխարները արդէն պարսկական սահմանագլխից անց են կացրել, ես ի՞նչ անեմ»⁵: Իսկ Լամզկերտի թալանի համար գյուղի քուրդ հովիվը մատնացույց է անում Հասան և Սուլթան քուրդ աղաներին, որոնք կալանավորվում են⁶:

1912 թ. ամռանը քուրդ ավազակներ Մահմեդը և Միր-Մհեն սպանում կամ փրկագնի ակնկալիքով առևանգում են Գավաշի և Շատախի շատ հայերի: Մի քանի զինված ընդհարումներից հետո Միր-Մհեի 40 հրոսակ-

¹ «Կոնակ», 1912, օգոստոսի 22/4, թիւ 32:

² Տե՛ս «Մշակ», 1912, հուլիսի 26, թիւ 162:

³ Տե՛ս «Մշակ», 1912, օգոստոսի 9, թիւ 174:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ «Մշակ», 1912, օգոստոսի 28, թիւ 189:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

ները ևս հեռանում են և միանում Մեյիդի 25 ձիավորներին: Նրանց համատեղ ուժերը Արձակի Տոնի, Էրմանց և Սևան գյուղերը թալանելուց հետո վերջինիս ձորում շրջապատում են կառավարական ուժերին, ջախջախում նրանց և անցնում Պարսկաստան¹: 12 սպանվածներից (ևս հինգ վիրավոր) մեկը հիանապետ Քյազիմ բեյն էր:

1912 թ. սեպտեմբերի 13-ին Վանի՝ Թիմար, Հայոց Ձոր, Գավաշ-Կարճկան և այլ գավառներից բազմաթիվ գյուղացիներ գալիս են առաջնորդարան և պահանջում, խիստ միջոցներ ձեռք առնել բոլոր ավագակների դեմ, պատժել նրանց սատարող քուրդ աղաներին, արգելել հայերի զենքերի բռնագրավումները և ինքնապաշտպանության համար զենք տրամադրել հայ գյուղացիներին²: Բանն այն էր, որ 1912 թ. օգոստոս ամսվա տվյալներով Շատախում, Կարճկանում, Գավաշում, Սպարկերտում և Վանի շրջակայքում Միհր-Մհեի, Մահմեդի և այլ քուրդ ավագակների ձեռքով սպանվել էր 17 մարդ³: Նահանգում տիրում էին անապահովության, սոսկումի և սարսափի մթնոլորտ: Վիճակն այն աստիճան հոսահատական էր, որ հողվածագիր Վահան Մինսխորյանը (Մտրակ)⁴ գրում էր. «Մի գարմանք, եթե ասեմ, որ այժմ մենք արդեն երանի ենք տալիս համիդեան ընդհանր, որովհետև այն ժամանակ իսլամները գոնե հնազանդվում էին մեկ խալիֆի հրամանին, և եթե նա հրամայեր դադարեցնել սպանությունները, թալանները, նրանք դադարում էին. մինչդեռ այժմ անիշխանություն է տիրում»⁵:

Բազմապիսի դիմումներից հետո կառավարությունը խոստացավ զինել հայերին, սակայն կատարվեց հակառակը. զենք տրամադրվեց միայն քրդերին: Այն դեպքում, երբ 25-30 տուն բնակչությամբ քրդական գյուղն ուներ 10-15 հրացան, 80-100 հայկականը՝ ընդամենը երեք-չորս հրացան: «Հորիզոն»-ը նկատում է, որ «եթե ամբողջ քրտությունը նոր սիստեմի ամենաարագաձիգ հրացաններով զինուի, դա գրեթե մտահոգություն չի պատճառեր մեր կառավարութանը, իսկ եթե հայերու մօտ, քանի մը հատ տասնոց լինի, կառավարությունը խիստ կը անհանգստանայ, մինչև որ այդ զենքերը չհաւաքե»⁶:

Այսպես, Գավաշի Նոր Գյուղ գյուղում հացահատիկի դեզերը հրկիզելու և այլ շահարկումների համար կառավարական զորքերը, փոխանակ մեղավորներին գտնելու, գյուղապետից պահանջում են հանձնել պաշտպանական նպատակներով գյուղացիներին պատկանող օրինական հրացանները և ատրճանակները՝ պատճառաբանելով, որ ֆիդայական խմբերը «խեղճ, անարհեստ

¹ Տե՛ս «Մշակ», 1912, սեպտեմբերի 23, թիւ 210:

² Տե՛ս «Հորիզոն», 1912, հոկտեմբերի 14, թիւ 226:

³ Տե՛ս «Մշակ», 1912, սեպտեմբերի 23, թիւ 210:

⁴ Տե՛ս **Հովակիմյան Բ. Մ.**, Հայոց ծածկանունների բառարան, Երևան, 2005, էջ 302:

⁵ «Մշակ», 1912, սեպտեմբերի 23, թիւ 210:

⁶ «Հորիզոն», 1912, հոկտեմբերի 14, թիւ 226:

քիւրտերուն սպաննելով անոնց զէնքերուն եւ ինչքերուն կը տիրանան»¹:

Ավագակ Մեյիդին ձերբակալելու համար Արձակ մեկնած զորքը գյուղի մոտ ձերբակալում է որսորդության գնացած Վահրամ անունով պատանուն միայն այն բանի համար, որ նրա մոտ հայտնաբերվել էր «Մմիթ» մականիշի ատրճանակ²:

Լինում էին դեպքեր, երբ Վանի նահանգի տարածքում քրդերի կողմից հարձակման էին ենթարկվում նաև հենց քրդական գյուղերը, և կամ տարածաշրջանում գերիշխանություն հաստատելու, նոր ավարի տիրանալու պատճառով միմյանց հետ պատերազմում էին քրդական ավագակախմբերը: Այսպէս, 1912 թ. մայիսին մեծ ընդհարում տեղի ունեցավ շամսիկցի աշիրեթի և ավդոցիների միջև: Շամսիկցիների 170 հոգանոց խումբը՝ Սադուն բեյի զլխավորությամբ, որին միացել էին նաև մագրիկցի ցեղապետ Շարաֆ բեյն իր 80 ձիավորներով և սահմանապահ թուրքական զորքը, պարտության մատնեց ավդոցիների 50 հոգանոց ավագակախմբին՝ Սմկոյի զլխավորությամբ, որի հետ էր նաև Միր-Միեն: Արդյունքում Սմկոն վիրավորվեց, իսկ նրա հորեղբորորդին՝ Ջիհանկիրը, սպանվեց³: Իսկ 1912 թ. նոյեմբերին Պարսկաստանում բնակվող աղոյ քրդական ցեղախումբը, զինաթափ անելով ժանդարմներին, հարձակվում է Վանի նահանգի քրդական Խոչան գյուղի վրա և քշում տանում 1500 գլուխ անասուն⁴:

1912 թ. հոկտեմբերի 11-ին Կարճկան գավառի Ծոկու (Օկոր) և Խրորտենց-Կարկառ գյուղերի միջև ընկած լեռնային մի կիրճում մի խումբ քուրդ ավագակներ սպանում են Աղթամարի շրջանի դաշնակցական գործիչ և կրթության տեսուչ Ռափայել Երիցյանին⁵, Սպարկերտի Հյուրյուկ (Հյուրինք) գյուղի քահանա Տեր-Մարտիրոսին և նրանց ուղեկցող հինգ հայի: Ռ. Երիցյանը հաճախ էր շրջագայում Կարճկանում լուսավորություն տարածելու

¹ «Կոհակ», 1912, հոկտեմբերի 10/23, թիւ 39, էջ 444:

² Տե՛ս «Հորիզոն», 1912, հոկտեմբերի 14, թիւ 226:

³ Տե՛ս «Մշակ», 1912, հունիսի 12, թիւ 126:

⁴ Տե՛ս «Կովկասի լրաբեր», 1912, նոյեմբերի 17, թիւ 18:

⁵ Ռափայել Երիցյանը ծնվել է Գավաշի Բողոնիս գյուղում՝ քահանայի ընտանիքում, որը ս. Թովմաս վանքի վանահայրն էր: Նախնական կրթությունը ստացել է Աղթամարի դպրանոցում, 1904 թվականից զբաղվել ուսուցչությամբ Գավաշի ամենամեծ՝ Նոր Գյուղի դպրոցում: 1905 թ. Հ. Յ. Դ.-ի հովանավորությամբ Ռափայելը սովորել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում: Սակայն հեղափոխական գործունեության համար նա ձերբակալվել է և բանտարկվել Թիֆլիսի Մետեխի բանտում: Հ. Յ. Դ.-ի օգնությամբ ազատվելով բանտից՝ տեղափոխվել է Բաքու և բանվորական շրջաններում ծավալել քարոզչական ու կազմակերպչական գործունեություն: Վերադառնալով հայրենիք՝ Ռափայելը նվիրվել է Վանի շրջանի հեղափոխական ու կրթական աշխատանքներին, 1910 թ. նշանակվել Աղթամարի թեմի գյուղական դպրոցների ընդհանուր տեսուչ՝ մեծապես նպաստելով երիտասարդության դաստիարակության, կրթության և հեղափոխական գաղափարների տարածման գործին: Տե՛ս Վասպուրական. Վան-Վասպուրականի Ապրիլեան հերոսամարտի տասնեւհինգ ամեակին առթիւ 1915-1930, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1930, էջ 348:

նպատակով: Այդ օրը նա գալիս էր Խիզանից և Մոկսից պետք է անցներ Մամրտանք և Սպարկերտ: Նախ Կարկառ գյուղի մոտ փոխհրաձգության ժամանակ սպանվում է սպարկերտցի քահանան, որն իր զավակին դպրոց տանելու համար ընկերացել էր Ռափայելին: Նրա մոտից հափշտակվում է 10 ոսկի և 1 ոսկյա մասնատուփ: Այնուհետև Կարկառ գյուղի մոտ սպանվում են Ռափայելը և իրեն ուղեկցող մյուս հայերը, որոնք փորձում էին դուրս գալ իրենց հետապնդող քրդերի և քարերով զինված քուրդ կանանց շրջապատումից:

«Մշակ»-ը շտապում է արձագանքել սպանությանը. «Ճանապարհի վրա հանդիպում են կարկառցի քիւրդերի բազմութեան, որոնք Ծօկու գիւղի մօտակայքում մի իսկամ սրբատեղում հավաքվել էին ուխտ անելու: Սրանց զոհ էր պէտք, ուստի համազարկ են տալիս անցնող հայերի վրա ու նրանցից քահանային գետին փռում, երեք ընկերներին էլ ձեռք են բերում ձեռքով զոհելու համար, իսկ մնացեալ հինգը փախչում են, որոնցից չորսը միայն ազատվում են, իսկ Ռափայելը փախչում ու ապաստան է խնդրում մօտակա Կարկառ անուն քիւրդ գիւղում, բայց նրա ետևից հասնում է կատաղած խուժանը, նոյնիսկ կանայք ու տղաներ, և յարձակվում նրա վրա ու յօշոտում»¹:

Ստացվում է, որ սպանության դրդապատճառը կրոնական էր, որի մասին հետագայում խոստովանում են նաև ձերբակալված քրդերից մի քանիսը: Սակայն Հովսեփ Եպիսկոպոս Սարաճյանը Կ. Պոլսի պատրիարք Հ. Արշարունուն ուղղած՝ 1912 թ. հոկտեմբերի 26-ի թվակիր իր նամակում կարծում է, որ սպանությունը իրականացրել են Խիզանում, Կարկառում, Սպարկերտում և դրանց հարակից շրջաններում մեծ ազդեցություն ունեցող Բաղեշի մոլեռանդ շեյխ Սեյիդ Ալիի հրոսակները (հաջի Յաղկուբի=Աղկուբի, մուլլա Աիմի, Ֆախկա Ճարճիսի և մուլլա Մուհեդդինի)²: Ռափայել Երիցյանը 1911-1912 թթ. իր տեսչական շրջագայության ժամանակ Սպարկերտի Ներքին Հյուրյուկ գյուղում Թահսիլտար Մուստաֆա բեկ անունով մի քրդի հետ հանդիպման ժամանակ «հանդգնել» է նրանց առաջարկել դադարեցնել շեյխ Ջելալեդդինի որդի շեյխ Սեյիդ Ալիի կողմից Վանի նահանգի խաղաղ հայ բնակչության ահաբեկումն ու ավերածությունները. «Թող Սեյիտ Ալին վերջ մը դնէ իր այդքան զուլումներուն և ավերածութեանց»³: Հակառակ դեպքում նա վստահեցրել է, որ Հ. Յ. Դ.-ն հարկադրված կլինի համապատասխան միջոցների դիմել: «Ան պետք է լավ գիտնայ, որ մենք կարող ենք մեկի փոխարեն 10 սպաննել, բայց եթե չենք ըներ, սոսկ անոր համար է, որ չենք ուզեր դարաւոր հարեւաններու յարաբերութիւնը վատթարացնել»⁴:

Այդ իսկ պատճառով Սեյիդ Ալին կարգադրում է Կարկառում գտնվող

¹ «Մշակ», 1912, նոյեմբերի 4, թիւ 246:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 421, ց. 4, գ. 10, թ. 18, տե՛ս նաև «Հորիզոն», 1912, նոյեմբերի 24, թիւ 260:

³ «Հորիզոն», 1912, նոյեմբերի 24, թիւ 260:

⁴ Յուշապատում Հ. Յ. Դաշնակցութեան 1890-1950, Բոստոն, 1950, էջ 520:

Մալա Մհե քուրդ կրոնավորին կտրել Ռափայելի լեզուն ու գլուխը: Մալա Մհեն, շեյխի հրամանը ստանալուն պես, ոտքի է հանում Կարկառ և Ծոկու գյուղերի քուրդ բնակիչներին, որոնք երդվում են դուրանի վրա, որ շեյխի հրամանը «պիտի գետին չը թողնեն»¹: Ուստի նրանք ուխտի պատրվակով հավաքվում են ճանապարհի վրա: Ուստանի կայմակամի վկայությամբ՝ երեք օր նախապարաստվում էր հանցագործության «զիարեթը»՝ ուխտը: Առաջին հարձակվողը հաջի Յադկուրն էր, որը բացականչել է. «Ով որ իսլամ է թող կրակ է ասոնց վրա սա Դաշնակցականներու մեծն է, կուգա դպրոցներ բանալու»²:

Թահսիլտար Մուստաֆա բեկի խորհրդով դիակները կողոպտվում են, անմարդկայնորեն պղծվում (Մեյիդ Ալիին տանելու համար կտրում են Ռափայելի լեզուն, հանում են նրա աչքերը, քաշում ատամները, դաշույնով կտրատում բերանը, ընչացքը, մարմնի մեջ ոչխարի աղք լցնում և տեղափոխում գյուղի սահմաններից դուրս:

Եղեռնագործության լուրն արագորեն տարածվեց Վան-Վասպուրականում: Խնդիրը լուծելու համար Կարկառ է մեկնում Արամը, որը խոստովանում է, որ Ռափայելի մահը «սոսկալի վատ ազդեց ամենքիս վրայ»³: Սակայն Նարեկ գյուղի ճանապարհին նա հանդիպում է Կարկառի և Գավաշի դաշնակցականներին, որոնք դիակը տեղափոխում էին Վան: Արամը երդվում է վրեժ լուծել Ռափայելի սպանության համար՝ ասելով, որ նրա «լեզուն Դաշնակցութեան լեզուն է եւ անոնք որ կը համարձակուին կտրել այդ լեզուն, պետք է գիտնան, որ անպատիժ չեն կարող մնալ»⁴:

1912 թ. հոկտեմբերի 15-ին, երբ ուսամբարձ քաղաք բերվեցին սպանվածների դիերը, բնակիչները զայրույթով մտան առաջնորդարան և Վանի կուսակալ (նահանգապետ) Իզզեթ բեյից պահանջեցին «կտրուկ ու անմիջական միջոցներ ձեռք առնել տիրող անապահովությանց վերջ մը դնելու համար»⁵: Ականատեսներից մեկը գրում էր. «Չորս օրից աւելի է, ինչ քաղաքումս խուժել են հազարից աւելի գյուղացիներ շրջակայ գավառներից. սրանք եկել են 2-4 օրվայ հեռու ճանապարհից՝ Կավաշից, Կարճկանից, Կարկառից, Խիզանից և Սպարկերտից և օրէցօր դարձեալ գալիս, ստուարանում են: Վանում պանդոկներ, հիւրանոցներ չը կան, ուստի այս հազարաւոր անձերի բազմութիւնը հիւրասիրվել է քաղաք հայերի տներում. ամեն մի տուն ունի 1-4 հյուրեր»⁶:

Վանի քաղաքապետ Պ. Գափամաճյանը վնասակար և անտեղի է որակել

¹ «Մշակ», 1912, նոյեմբերի 4, թիւ 246:

² «Հորիզոն», 1912, նոյեմբերի 24, թիւ 260:

³ **Մանուկեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 573:

⁴ Յուշապատում Հ. Յ. Դաշնակցութեան 1890-1950, էջ 520:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ «Մշակ», 1912, նոյեմբերի 4, թիւ 246:

այդ սպանությունները: Իսկ Վանի անգլիական փոխհյուպատոս կապիտան Միլը, հակառակ իր նախորդներ Քլեյթոնի, Ֆիցմորիսի, Հալուարտի, Թըրըլի և Մորգանի հայանպաստ գործունեությանը, Վանի ֆրանսիական հյուպատոս Ս. Ջարգեսկու նման քննադատել է հայերի ինքնապաշտպանողական գործունեությունը:

Հոկտեմբերի 17-ին Ռ. Երիցյանի դին տեղափոխեցին և դրեցին կուսակալության մուտքի մոտ: Իզեթ բեյը կեղծավորաբար ցավակցություն հայտնեց և խոստացավ հայոց առաջնորդին՝ պատժել ձերբակալված և Գավաշի բանտ տեղափոխված 21 չարագործներին, որոնց թվում էր նաև Մալան Միեն: Խիզանում կալանավորել են տալիս ևս երկու քրդի, որոնց մոտ հայտնաբերվել էին Ռափայելի զենքերը¹:

Հոկտեմբերի 18-ին ալեկոծված ամբոխը վալիից պահանջեց անհապաղ ձերբակալել Մեյիդ Ալիին: «Գավաշացի հազարաւոր ժողովուրդը սպասում է, որ Վանի վալին բանակցելով կենտրոնի կառավարութեան ու Բիթլիսի վալի Ալի-փաշայի հետ՝ բուն ոճրագործ Ալիին ձերբակալէ»²: Այն պահանջում էր նաև գավառներում սահմանել զինվորական դրություն, պահակներ նշանակել հայկական գյուղերում, զենք տալ հայերին ինքնապաշտպանության համար և ազատել Կարկառի հայ կալանավորներին³: Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին ուղարկված՝ 1912 թ. հոկտեմբերի 18-ի թվակիր հեռագրում Աղթամարի կաթողիկոսական տեղապահ Եզնիկ վարդապետը և Հովսեփ եպիսկոպոս Սարաճյանը նշում էին. «Անվերջ ոճիրներուն միակ դրդիչն ու կազմակերպիչն է Խիզանի Սէյիտ Ալին, որուն Բաֆայելի և Մարտիրոս քհ. -ի սպանութեան մէջ ուղղակի մասնակից ըլլալը որոշապէս կը հաստատուի անով որ գոհերուն իրերն ու զենքերը երևան հանուած են Խիզանի մէջ: Մինչև որ Սէյիտ Ալին ձերբակալուելով չբանտարկուի և կամ վերջապէս ունէ կերպով չպատժուի, և թէ նոյն պատիժները չտուին իր նմաններուն, – մասնաւորապէս Խիզանցիներն ու Կարկառցիները, պիտի չկարենան իրենց գիւղերն վերադառնալ, ու նահանգին մէջ անդորրութիւնը պիտի չկարենայ ամրապնդուիլ»⁴:

Վանի Նորաշենի եկեղեցում հազարավոր մարդկանց ներկայությամբ կատարվեց հոգեհանգստի արարողություն: 200-ից ավելի անպատիժ մնացած ոճիրներից դժգոհ ժողովուրդը որոշեց. ա) ստիպել կառավարությանը ձերբակալել Մեյիդ Ալիին և նրա նմաններին, որոնք Վանի նահանգի անվերջ ոճիրների հրահրիչներն էին. բ) զենք բաժանել հայկական գյուղերին, որպեսզի բնակիչները կարողանան իրենց պաշտպանել. գ) եթե թույլ չտրվի, որ հայերը քրդերի նման զենք կրելու իրավունք ստանան, հավատ կա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս **Համբարյան Ա. Ս.**, Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում (1908-1914), Երևան, 1979, էջ 174:

⁴ «Հորիզոն», 1912, նոյեմբերի 23, թիւ 259:

ռաջանա այն ճշմարտության նկատմամբ, որ սահմանադրական կառավարությունը արյունարբու ոճրագործներին ավելի է վստահում, քան խաղաղ հայ ժողովրդին¹:

Կուսակալը փորձեց համոզել, թե ավելորդ է ազգային հավաքական դիմումը, քանի որ արդեն կարգադրել է ձերբակալել ոճրագործներին²: Սակայն բորբոքված ժողովուրդը հոկտեմբերի 19-ին իր պահանջները ներկայացրեց նահանգի զինվորական հրամանատարին, իսկ հոկտեմբերի 21-ին՝ կրկին կուսակալին: Վերջինս պատասխանեց, որ ժողովուրդը «պետք է իր տեղը վերադառնա, իսկ ինքը պետք եղածը կը կատարե»³: Չհավատալով Իզգեթ բեյի խոստումին, որն ավելի շուտ մտահոգված էր ցուցարարների ցրումով, քան հանցավորներին պատժելով, ամբոխը հեռագրով դիմեց մայրաքաղաք՝ ներքին գործերի նախարարին ու Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին:

Չնայած Իզգեթ բեյը չժխտեց, որ այդ ծանր ոճիրը կատարել էին կարկառու և ծոկվեցի քրդերը, սակայն հազարավոր գավառացիների բողոքն առ ոչինչ համարելով և հեզնելով՝ ոչ ոքի պատասխանատվության չկանչեց, բացի երկու քրդերից, որոնց դեմ, սակայն, ոչ մի ապացույց չներկայացվեց⁴: Այդ մասին Արամը նշում է. «Ռաֆայելի սպանման կազմակերպողը, ինքը անձամբ սպանողը Հաջի Եադուբ, մեզ անհասկանալի պատճառով չձերբակալեցին. կարծում էինք, որ փախստական էր, բայց վերջը հասկացանք - դեպքն յետոյ վալին է ըսել, որ քննութիւնը ցոյց է տուել, որ նրա վրայ ունէ կասկած չկայ: Այն ինչ 5 վկայով հաստատուած է, այն էլ դեպքի վայրը եկած վկաներով, որ Հաջի Եադուբ, առաջին կրակի նշանը ինքն է տուել եւ հետապնդելով սպանել է Ռաֆայելին. ինչեւէ, այդ Հաջի Եադուբ, Ռաշօ, որ տնից կրակել են և սպանել Ռաֆայելին»⁵:

Բացի այդ, հիմք ընդունելով քաղաքապետ Պ. Գափամաճյանի տվյալները⁶, Վանի կուսակալը հեռագրեր ուղարկեց Կ. Պոլիս, որ Սպարկերտից և Կարկառից ոչ ոք Վան չի եկել բողոքելու, որ դրանք չափազանցություններ են և «Դաշնակցութեան ինթրիկներն»⁷:

Հոկտեմբերի 21-ին Վանի հասարակությունը գավառից ժամանած գյուղացիների մասնակցությամբ յոթ հայերի դիերը պատվով թաղում է Արարուց եկեղեցու Խաչափակ գերեզմանատանը, որտեղ ամփոփված էին արմենական Սեպուհը, դաշնակցական Վազգենը, Մշեցի Հարությունը և ուրիշներ: Թաղմանը մասնակցում էին շուրջ 10 000 մարդիկ: «Վանը, - գրում է ակա-

¹ Տե՛ս «Բիւթանիա», 1912, նոյեմբերի 13/26, թիւ 12:

² Տե՛ս «Աշխատանք», 1912, թիւ 2-98, էջ 1:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս «Ազատամարտ», 1913, հունվարի 29 / փետրվարի 11, թիւ 1123:

⁵ **Մանուկեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 576:

⁶ Տե՛ս «Հորիզոն», 1913, մարտի 2, թիւ 476:

⁷ «Հորիզոն», 1912, նոյեմբերի 28, թիւ 263:

նատեսներից մեկը,– երբևիցե հանդիսատես չի եղած այդպես մեծ ու զգալի հուղարկավորության մը»¹: Տեր Մեսրոպ քահանա Ճանիկյանի դամբանականը՝ «արցունքներ իլելով հազարավոր յուղարկաւորներու աչքերէն», ավարտվեց «ակն ընդ ական և ատամ ընդ ատամ» խոսքերով²:

Իշխանը, որը Ռափայելի մտերիմ ընկերն էր, իր դամբանակում նշեց. «Ռափայել... այն լոյսը, որ դու վառեցիր Կարկառի, Մոկսի, Շատախի, Խիզանի եւ Գեաւաշ-Կարճկանի լեռներումն ու ձորերում, խարոյկը, որին դու կայծ տուիր ու բորբոքուեց Վասպուրականի ծայրագաւառներում, այդ լոյսն ու կրակը յաւիտենական չեն յանգելու, նրանք արդէն պլպլում են, վեր վերցրու գլուխդ եւ աչքերդ ուղղիր եղեռնոտ Եդերովին եւ արցունքոտ Արսուսին, տես այն լոյսն ու կրակը ինչպէս են առկայծում...»³: «Երդում եմ, որ նորէն կը բարձրանամ լեռները»⁴:

Դա սովորական թաղում չէր, այլ թուրքական բռնակալության դեմ ուղղված քաղաքական ցույց, որը Վանի հայության տասնյակ տարիների ցասման բուռն արտահայտությունն էր ընդդէմ բռնության ու կամայականության, ցեղապետերի ու շէյխերի ոճրագործության: Բազմությանը հանգստացնելու նպատակով կուսակալը նորից հայտարարեց, որ կպատժի մարդասպաններին:

Չնայած ջարդարարներին խրախուսում էր Վանի նահանգապետ Իզզեթ բէյը⁵, սակայն 1912 թ. հոկտեմբերի 26-ի թվակիր իր նամակում թեմական առաջնորդ, Աղթամարի կաթողիկոսական փոխանորդ Տ. Եզնիկ ծ. վրդ. Ներկարարյանը պատրիարք Հովհաննէս արք. Արշարունուն վստահեցնում էր, որ շնորհիվ Իզզեթ բէյի, որը շատ աշխատասեր էր և հոգատար երկրի խաղաղության համար, Վանում տիրում էր անդորր. «Ինքը քուրդ ցեղին պատկանելով լավ ազդել է բոլոր քրդոց վրա, որոնք հավատարմաբար խոստում տված են ըստ ամենայնի դրացի հայոց հետ համերաշխորեն ապրելու, այնպես որ մեր կուսակալության պատկանեալ համայն կողմերը՝ Ատիջավազ, Արճեշ, Աբաղա, Թիմար, Սարայ, Արճակ, Հեքարի և Հայոց Ձոր, ցայսօր ոչ մի տեղը գողություն, կամ ոճիր գործած չէ: Ժողովուրդը մեկս մեկու մեծ վստահությամբ տեղից տեղ, գյուղից գյուղ կերթնեկեն ամենայն ապահովությամբ: Անոնց հակառակ Կարճկան և Կարկառ, որ սահմանակից են Բաղեշին, հոն կա Սեյիդ Ալիմ, որ կներշնչվի և կթելադրվի Բաղեշի մուլեռանդ շէյխերի գործությամբ»: Սակայն վերջում նա հավաստիացնում է, որ «միայն կուսակալին

---

¹ «Աշխատանք», 1912, թիւ 49-96, էջ 2:

² Տե՛ս Վասպուրական. Վան-Վասպուրականի Ապրիլեան հերոսամարտի տասնեւինգամեակին առթիւ 1915-1930, էջ 348:

³ **Թաշճեան Վ.**, Իշխանը (Վանայ Իշխանի կեանքն ու գործունեութիւնը), Երևան, 1994, էջ 174:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս «Կովկասի լրաբեր», 1912, դեկտեմբերի 23, թիւ 48:

հրամանով քուրդ համոզել ու խաղաղել բավ չէ»¹:

1912 թ. նոյեմբերի 12-ին Վանի հասարակությունն ու շրջակա գյուղացիները նոր ցույցեր կազմակերպեցին և իշխանություններից կրկին պահանջեցին ձեռքազերծել Սեյիդ Ալիին և նրա զինակիցներին, զենք բաժանել այն վայրերի հայերին, որոնք ենթակա էին շեյխի ոտնձգություններին, իրավունք տալ հայերին, որ քրդերի նման զենք կրեն²: Սակայն իշխանությունները չկատարեցին այդ պահանջները: Կառավարությունը դրա փոխարեն սպանության առիթով ձերբակալում է 23 քրդի³, և մարդասպանների դատը տեղափոխվում է Բիթլիս, որտեղ Սեյիդ Ալիի ազդեցությունը շատ զորեղ էր⁴, և «մի քանի տասնեակ հազար քիւրդեր երկնքում ու երկրում միայն շեյխին են ճանաչում իբրև փոխանորդ Մուհամմեդի և միակ միջնորդ՝ մարգարէի և իրանց միջև»⁵: Սակայն ձևական դատավարությունից հետո նրանք ազատ են արձակվում՝ բանտարկված թողնելով միայն երեք քրդի⁶:

Պարզ էր, որ Սեյիդ Ալիի նման ազդեցիկ կրոնավորին պատժելը քիչ հավանական էր, եթե հաշվի առնենք, որ Բալկանյան պատերազմի ժամանակ օսմանյան իշխանությունները չէին կարող և չէին ցանկանում նոր հոգս ստեղծել Խիզանում, որտեղ շեյխը կարող էր խոչընդոտներ հարուցել: Կարկառի գյուղացիները, համակված վրեժխնդրության ցասումով, որոշեցին իրենց ուժերով հաշվեհարդար տեսնել ոճրագործների հետ: Եվ ահա 1912 թ. նոյեմբերի 26-ին⁷, երբ Հաջի Յադկուրն իր որդի Ռաշոյի, մեկ ոստիկանի և երեք գործակցի ու մի հայ հարկահավաքի ուղեկցությամբ գնացել էր աշարի պետական տասնորդական ապառքները հավաքելու, Գավաշի և Կարկառի միջև գտնվող Խրոխտենց (Խրորդենց) հայկական գյուղում՝ մի լեռան մոտ, 50 հայեր հարձակվեցին նրանց վրա և կոտորեցին⁸: Ըստ դաշնակցական գրականության՝ պատժիչ գործողությունն իր խմբով իրականացրել է Լևոն Շադոյանը⁹: Սպանվում են նաև երկու այլ քրդեր, որոնք այդ պահին ժամանել էին դեպքի վայր: Կոտորածից զերծ է մնում միայն հայ հարկահավաքը, որը վերադառնալով կառավարությանը հայտնում է կատարվածի մասին: Սակայն իշխանությունները, կասկածելով նրան հայերի հետ համագործակցության մեջ, բանտարկում են:

Կատարված վրեժխնդրության մասին Ա. Վոսմյանը Հ. Յ. Դ. Ամերիկայի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 421, ց. 4, գ. 10, թ. 18:

² Տե՛ս **Համբարյան Ա. Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 175:

³ Տե՛ս Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Գյուտ եպ. Տեր-Ղազարյանի արխիվ, ֆ. 2, ց. 32, թղթապանակ 3, վավ. 77, թ. 5, տե՛ս նաև «Մշակ», 1912, դեկտեմբերի 4, թիվ 288:

⁴ Տե՛ս «Մշակ», 1913, հունվարի 31, թիվ 38:

⁵ Նույն տեղում, 1912, նոյեմբերի 4, թիվ 246:

⁶ Տե՛ս **Երամեան Հ.**, Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հ. Բ, Աղեքսանդրիա, 1929, էջ 144-145:

⁷ Տե՛ս «Ազատամարտ», 1913, հունվարի 29 / փետրվարի 11, թիվ 1123:

⁸ Տե՛ս «Դրօշակ», 1912, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, թիվ 11-12, էջ 294:

⁹ Տե՛ս Յուշապատում Հ. Յ. Դաշնակցութեան 1890-1950, էջ 521:

կենտրոնական կոմիտեին հղած՝ 1913 թ. հոկտեմբերի 12-ի թվակիր նամակում խոստովանում էր. «Ողբացեալ Ռափայէլի մահուան փոխ-վրէժը սկզբունքի խնդիր մը եղաւ մեզ համար, անցեալ տարի: Դաշնակցական ընկեր մը կը սպաննուէր օր ցերեկով, դաւադրութեամբ, ոչ իր սոսկական հանգամանքով, այլ քաղաքական եւ մշակոյթի իբրեւ գործիչ: Ստուգելէ ետք թէ որո՞նք եղած էին կազմակերպիչներն ու դրոյիչները, որոշեցինք խստի ու անողոք հետապնդել զանոնք: Նախ՝ ամէն պատասխանատուութիւն կառավարութեան վրայ ձգելու համար, անոր օրինական ուժին դիմումներ ըրինք: Ձեզ յայտնի են նախորդ կուսակալ Իզզէթին հետ մեր ըրած բոլոր յայտարարութիւնները, հեռագիրները, թաղման առթիւ եղած ցոյցերը եւ այլն: Մեր նպատակն էր՝ մեր ծայրահեղ միջոցներն արդարացնել՝ կառավարութեան իսկ անգործութեամբ: Երբ ապարդիւն անցեր էին այդ բոլորը, ինչ որ արդէն իսկ կ'անկնկալէինք - ձեռնարկուեցաւ գործի. փոխ-վրէժը անմեղները պիտի խնայէր, յանցաւորները պիտի հարվածէր: Ժողովրդի հետ չէ որ գործ ունէինք, այլ աւագակներու եւ անոնց արբանեակներուն հետ: Հետեւանք ծանոթ է ձեզ. Հաճի Եադուրի եւ 5 ընկերներու խմբովին ահաբեկումի ենթարկումը՝ քանի մը ամիս ետք»¹:

Հաջորդ օրը կարկառոցիները մի ոստիկանի հետ հարձակում են գործում Խրոխտենց գյուղի վրա, բայց ոստիկանը սպանվում է, իսկ մյուսները ետ են քաշվում: Մի քանի օր անց մոտակա Ծոկու գյուղի քուրդ բնակիչները որպէս վրեժխնդրության դրսևորում սպանում են երեք համագյուղացի հայերի²: Այսպիսով, ազգամիջյան ընդհարման հետևանքով իբրև վրեժխնդրական գործողություն Կարկառում սպանվում են վեց հայ քրդերի ձեռքով, չորս հայ հայերի ձեռքով, վեց քուրդ հայերի ձեռքով, որովհետև Ռ. Երիցյանի սպանության գլխավոր կազմակերպիչներից Հաջի Յադուրին կառավարությունը չէր ցանկանում ձերբակալել և պատժել³:

Հայ և քուրդ սպանվածների թիվը հավասար էր: Տարբերությունը միայն այն էր, որ հայերի սպանության խնդրով միայն երկու քուրդ էր բանտարկվել և այն էլ Բիթլիսում:

Կառավարությունը, որը մատը մատին չխփեց Ռ. Երիցյանի դահիճներին պատժելու ժամանակ, իսկույն արձագանքեց հայերի վրեժխնդրությանը: Իզզէթ բեյի «աքըլ քեհեաս»՝ ոստիկանապետ Գոնեալ Մուսթաֆայի և նրանց օժանդակող վանեցի նախկին ոստիկանապետ և Վանի հայ հասարակության հանդեպ իր բացասական վերաբերմունքով հռչակված Ազգեհի կողմից սկսվեցին հայերի հալածանքները և հետապնդումները:

Միաժամանակ վալին Վանի մյուֆթիի՝ կրոնապետի և թուրք երևելի

---

¹ Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, հ. ԺԱ, Պէրյոթ, Յունուար, 2015, էջ 287:

² Տե՛ս «Մշակ», 1912, դեկտեմբերի 26, թիւ 288:

³ Տե՛ս «Մշակ», 1913, մայիսի 8, թիւ 98:

Մադրկ էֆենդիի գլխավորությամբ հարյուրավոր զորք, ոստիկաններ և հատուկ քննիչներ ուղարկեց Կարկառ գործը քննելու համար¹: Թեև նրանց չհաջողվեց ձերբակալել հանցավորներին (բնակլիմայական պայմանների պատճառով ճանապարհը փակ էր, իսկ Խրոորտենցի բնակչությունը փախել էր մոտակա գյուղերը)², սակայն կարողացան կանխել քրդերի հետագա վրեժխնդրությունը՝ համոզելով նրանց, որ կառավարությունը պատերազմում է Բալկանների քրիստոնյաների դեմ, և որ խռովությունների դեպքում ռուսական բանակն իսկույն կօժանդակի հայերին: Քրդերն ընդունում են կառավարության հորդորները և ժամանակավորապես դադարեցնում իրենց շահատակությունները: Իրականում ռուսական սպասվող արշավանքի սպառնալիքն է զսպում քուրդ մոլեռանդների վրեժխնդրությունը:

Այս իրողությանը պակաս նպաստ չէր բերել Վանի ռուսական հյուպատոսը, որը «մեծ եռանդով աշխատում է հայերի համար»³: Նա բազմիցս, ինչպես այլ դեպքերում, Կարկառի իրադարձությունների առնչությամբ նս, պաշտոնապես սպառնացել էր վալի Իզգեթ բեյին, որ «զգոյշ կենայ երկիրը խաղաղ պահելու և պահպանելու հայերը քիւրդերի վրեժխնդրութեան դեմ, հակառակ պարագայում Ռուսաստանը իր վրա է վերցնում քրիստոնյաների պաշտպանության հոգը: Կարկառի դեպքի ժամանակ այս մտքով նոյնիսկ ստորագրութիւն է առել նրանից»⁴: Վերոհիշյալ դրվագն ամենացցուն ապացույցն է այն բանի, որ կառավարությունը եթե ուզեր, կարող էր արգելել քրդերի չարագործությունները:

Հետագայում զանազան պատրվակներով ութ-տասը ոստիկաններ, մտնելով Կիճու, Տափ, Մըճկանց և Խորորտենց գյուղերը, անասելի բռնություններ գործադրեցին թե՛ հայ գյուղացիների և թե՛ դաշնակցականների նկատմամբ: Հայերին ահաբեկելու նպատակով իր հարյուր զինյալ քրդերով Տախմանից Խիզան՝ Շեյխ Սեյիդ Ալիի մոտ է մեկնում չարագործ Հյուսեին աղան⁵: Սակայն կառավարությունը հետապնդեց 60 «խեղճ ու կրակ» գյուղացիների⁶, որոնց թվում էին Գավառի ճանաչված հայեր՝ առողուցներ Մելքոնը, Գալուստը, Արշակը: Նրանք նույն թվի աշնանը կանգնեցին դատարանի առջև: Կառավարությունը, մի կողմ թողած քուրդ ոճրագործներին, «մասնաւոր ջանքեր կը թափէ իրենց ինքնապաշտպանութեան միայն ծանօթ՝ Գալուստի եւ Արշակի դատական գործին այնպիսի ձեւ մը տալ, որով անոնց եւ մանաւանդ առաջինին վզին փաթթէ կարգ մը ոճիրներ, որոնց հեղինակները

¹ Տե՛ս «Դրօշակ», 1912, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, թիւ 11-12, էջ 294:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 295:

³ **Մանուկեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 574:

⁴ «Մշակ», 1912, դեկտեմբերի 26, թիւ 288:

⁵ Տե՛ս «Ազատամարտ», 1913, հունվարի 29 / փետրվարի 11, թիւ 1123:

⁶ Տե՛ս «Մշակ», 1913, փետրվարի 27, թիւ 43:

անձանօթ են»¹: Դատարանը նրանցից 28 հոգու (այդ թվում Խրոբոտենց գյուղի քահանա տեր Ահարոնին) բանտարկեց Վանի բանտում². 20 հոգին ստացան 10 տարվա, երկու անչափահաս՝ երկուսուկես տարվա ազատազրկում, իսկ մյուսներն ազատ արձակվեցին³:

Վանի վերջին իրադարձությունների առիթով Կ. Պոլսի պատրիարքը հատուկ հեռագիր է հղում Իզգեթ բեյին՝ ցավ հայտնելով և հիշեցնելով նրա նախկին խոստումների մասին. Իզգեթ բեյն իր պատասխան նամակում վստահեցնում է, որ մի շարք միջոցների շնորհիվ նահանգի կացությունը կայունացվել է: Սակայն վալիի պատասխանը չի գոհացնում պատրիարքին, որը Քաղաքային ժողովի անունից դիմում է կենտրոնական կառավարությանը՝ նահանգում ապահովության դրական երաշխիքներ ստանալու համար⁴: Տ. Եզնիկ ծ. վրդ. Ներկարարյանին ուղղած՝ 1912 թ. նոյեմբերի 5-ի և 8-ի թվակիր իր պատասխան հեռագրերում Կ. Պոլսի պատրիարքը վստահեցնում էր, որ ինքը Վանի նահանգի ժողովրդի ապահովության համար դիմել է ներքին գործերի նախարարին, որը Վանի կուսակալին հղած հեռագրում հանձնարարել էր նյութական ու բարոյական ամեն տեսակի ապահովություն հատկացնել հայ ժողովրդին, հորդորել, որ պատրիարքն իր տեղը վերադառնա՝ խոստանալով պատժել չարագործ Սեյիդ Ալիին⁵:

Իզգեթ բեյը հայերին հակազդելու նպատակով Ռ. Երիցյանի թաղումից հետո փորձեց դիմել բանասարկության: Այն ժամանակ, երբ Իշխանը (Երեսփոխանական ժողովի ատենապետ) և Արամը (Աղթամարի շրջիկ կրթական տեսուչ) մեկնել էին Գավաշ, նա Վանի հայոց առաջնորդին և զինվորական հրամանատար Ճապեր փաշային ուղղած իր պաշտոնագրերում փորձում էր հավաստիացնել, որ «ղաշնակցական պարագլուխները զինեալ խումբերով երկու թեւի բաժնուած՝ յառաջ կը խաղան դէպի Գաւաշ»⁶:

Առաջին զրպարտությանը հաջորդեց երկրորդը, երբ Իզգեթ բեյը հայտարարեց, թե իբր դաշնակցականները ահաբեկչության վճիռ էին կայացրել իր դէմ: Այդ մասին Արամը ակնարկում է. «Կառավարութիւնը, մասնաւորապէս վալին, որ մի փիս քիւրդ է, սկսել է պրովոկացիոններ, իբրեւ թէ մենք ռուսական աժանսներ ենք... Մեր եւ Վալիի դէմ մեծ պայքար կայ»⁷: Այս և նմանատիպ այլ բանասարկությունների նպատակն էր հասարակական կարծիք ձևավորել այն մասին, որ «ղաշնակցականները դիտմամբ կը ջանան երկիրը խռովեալ վիճակի մէջ պահել՝ իրաւունք ունենալու համար Լոնտոնի

¹ «Առաջամարտ», 1912, դեկտեմբերի 9/22, թիւ 24:

² Տե՛ս «Մշակ», 1912, մայիսի 19, թիւ 108:

³ Տե՛ս «Բիւզանդիոն», 1913, նոյեմբերի 18, թիւ 5190:

⁴ Տե՛ս «Հորիզոն», 1912, դեկտեմբերի 1, թիւ 266:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 9, թ. 10:

⁶ «Ազատամարտ», 1912, դեկտեմբերի 21 / 1913, հունվարի 3, թիւ 34:

⁷ Արամ Մանուկեան. նամականի, էջ 574:

Դեսպանական ժողովին ինքնավարութիւն պահանջելու»¹:

1912 թ. աշնանը Պարսկաստանի սահմանակից Ադրակ գավառում քուրդ ավազակապետերից գործում էր միայն Սմկոն², որը Ա. Եկարյանի բնութագրմամբ «պատեհապաշտ քիւրտ իշխան մըն... յայտնի հայակեր էր»³: Նրա կենտրոնատեղին անառիկ Ճարա գյուղաքաղաքն էր: Նոյեմբերին գավառում սպանվեցին երկու հայ, հափշտակվեցին Հասպորդուն, Էրնկեան և Բժնկերտ գյուղերի 700 ոչխարները: Ընդհանուր առմամբ 1912 թ. մարտից մինչև նոյեմբեր Վասպուրականում տեղի էր ունեցել 60 սպանություն⁴:

Ոգևորվելով խառնակ իրավիճակից՝ քրդերը 1912 թ. նոյեմբերին գաղտնի ժողովներ են գումարում, որտեղ որոշում են հայկական գյուղերից հավաքել հին ու նոր անուղղակի կապալները՝ բռնագրավված հողերի նկատմամբ իրենց իրավունքներն ամրապնդելու համար: Ծեծի, խոշտանգումների հետևանքով գյուղացիներից շատերը հուսահատ գաղթում են⁵:

1912 թ. նոյեմբերի վերջերին և դեկտեմբերի սկզբներին Սդերդի Բոհտան գավառակում կատարվեց նոր ոճրագործություն, որի մասին Ազգային պատրիարքարանին տեղեկացրեց ասորիների պատրիարքը⁶: Դրա հեղինակը Սդերդի երեսփոխանական ձախողված թեկնածու Պետերխանգաղե Հյուսեին փաշան էր, որը ցանկանում էր «նոր Ալպանիա մը ստեղծել հոն»⁷: Քուրդ ավատապետերը սպառնում էին երկիրը անիշխանության մատնել, որը կտարածվեր Վասպուրականի բոլոր անկյուններում, այդ թվում նաև Վանում, եթե անհապաղ զինվորական ազդու միջոցներ ձեռք չառնվեին:

1912 թ. աշնանը Բալկանյան առաջին պատերազմի շրջանում Ռուսաստանը, հայկական բարենորոգումների խնդրի վերհանմանը զուգահեռ, հատուկ հարաբերություններ էր հաստատել քրդական մի շարք աշիրեթապետների և շեյխերի հետ՝ նրանց ռուսական քաղաքականության կողմը գրավելու համար: Ռուսական մերձավորարևելյան քաղաքականության մեջ ժամանակին շրջանառվում էր այն տեսակետը, որ Կովկասը պահելու համար անհրաժեշտ էր դիրքերն ամրապնդել Քուրդիստանում⁸:

Դիմելով Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանին և Վանի, Ուրմիայի, Բայազետի փոխիյուպատոսներին՝ Ռուսաստանի արտգործնախարար Ս. Սազոնովը 1912 թ. նոյեմբերի 14-ի շրջաբերական նամակում ցանկություն էր հայտնում պահն օգտագործել քրդերի շրջանում ռուսական ազդեցությունն ամրա-

¹ «Ազատամարտ», 1912, դեկտեմբերի 21 / 1913, հունվարի 3, թիւ 34:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 421, ց. 4, գ. 20, թ. 26:

³ Յուշեր Արմենակ Եկարեանի, էջ 175:

⁴ Տե՛ս «Հորիզոն», 1912, նոյեմբերի 23, թիւ 259:

⁵ Տե՛ս «Բիւթանիա», 1912, դեկտեմբերի 30 / 1913, հունվարի 12, թիւ 22:

⁶ Տե՛ս «Առաջամարտ», 1912, դեկտեմբերի 8/21, թիւ 23:

⁷ Նույն տեղում, 1912, դեկտեմբերի 9/22, թիւ 24:

⁸ Տե՛ս **Мнацаканян Г. Д.**, Разрешение Армянского вопроса, Москва, 1914, с. 43:

պնդելու համար՝ ավելացնելով, որ «կարևոր է պարզել հնարավոր է արդյոք քրդական ցեղերի միավորումը և ի՞նչ ճանապարհով կարելի է դրան նպաստել»¹:

Թե՛ հայերը և թե՛ քրդերը ստանում էին Ռուսաստանի անմիջական օժանդակությունը՝ փող, զենք և աջակցություն բոլոր տեսակի հարցերում²: Սակայն, ի տարբերություն ռուսական քաղաքականության՝ Վանի և Բիթլիսի նահանգային իշխանությունները Կ. Պոլսից ցուցում ստացան ինչ գնով էլ լինի լավ հարաբերություններ պահպանել քրդերի, հատկապես՝ ցեղային առաջնորդների հետ³:

Ինչպիսի՞ն էր թուրքական կառավարության անդրադարձը հայ-քրդական հարաբերությունների կարգավորման ուղղությամբ, երբ Հայկական հարցն արժարժվում էր Եվրոպայում, իսկ Կ. Պոլսում կառավարությունը բարենորոգումների նախագիծ էր մշակում: 1912 թ. դեկտեմբերի սկզբներին ներքին գործերի նախարարությունը Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների կուսակալներին ուղարկեց հայ-քրդական հարաբերությունները կարգավորելու մասին հրահանգներ, ըստ որի՝ նախատեսվում էր. 1) կուսակալության մեջ ավագակցություն արած անձանց հետապնդել, ձերբակալել, դատարանի առջև կանգնեցնել, այդ մասին հաղորդել արտաքին գործերի նախարարությանը և տարածել տեղական ու եվրոպական թերթերում. 2) հոգ տանել, որ անդորրության պահպանման համար ձեռնարկված միջոցառումները կատարյալ լինեն և բողոքի ու դժգոհության տեղիք չտան. 3) բարվոք հարաբերություններ հաստատել քրդերի ու հայերի միջև և հաստատված համերաշխությունը ամրապնդելու համար որոշակի միջոցառումներ ձեռնարկել, իսկ ձեռք բերված արդյունքների մասին տեղյակ պահել ներքին գործերի նախարարությանը. 4) ավագակցների դեմ կատարվող հետապնդումների ժամանակ ոստիկանական ուժերի հետ մեկտեղ անհրաժեշտության դեպքում օգտագործել նաև զինվորական օժանդակությունը⁴:

Վերոհիշյալ հրահանգի անմիջական արդյունքը եղավ այն, որ 1913 թ. հունվարին կազմակերպվեց ավագակց Միր-Միեի գործակիցների և նրա նման անարկու ավագակցների, նրա հորեղբոր որդիների՝ Կրավցի Գատըրի և Ջաֆերի դատավարությունը: Նրանք Միր-Միեի հետ 1909 թ. ապրիլին Կոնգուարում մասնակցել էին յոթ հայերի և շատ ու շատ այլ սպանությունների և չարագործությունների, սակայն 1910 թ. Սալմաստի թուրքական հյուպատոսարանի վանեցի մի պաշտոնակատար հայի շնորհիվ ձերբա-

---

¹ Лазарев М. С., Курдистан и курдская проблема (90-е годы XIX века - 1917 г.), Москва, 1964, с. 225.

² Տե՛ս Walter G., Impressions of Armenia and Kurdistan // “National Review”, 1914, January, LXII, p. 800:

³ Տե՛ս Лазарев М. С., նշվ. աշխ., էջ 203:

⁴ Տե՛ս «Առաջամարտ», 1912, դեկտեմբերի 21 / 1913, հունվարի 3, թիւ 34:

կավվեցին և տեղափոխվեցին Վան:

Դատավարությունը ձգձգվում է երկու տարուց ավելի, որովհետև Միր-Մհեն «գրով ու խօսքով» սպառնում էր բոլոր այն վկաներին, ովքեր կհամարձակվեին վկայություն տալ Գատրրի, Ջաֆերի և Միր-Մհեի հոր՝ Ամարի մասին, որը նույնպես բանտում էր¹: Քանի որ Շաքիրի արձակումը վատ տպավորություն էր թողել Վանի հայերի վրա, որոշվում է նրանց դատը տեղափոխել Բաղեշ, որտեղ դատարանները քրդերի՝ մասնավորապես Խիզանի շեյխ Սեյիդ Ալիի ազդեցության տակ էին²:

Գատրրի և Ջաֆերի դատավարություններին զուգընթաց՝ ներում է շնորհվում նաև ավագակ Սեյիդ Թահային, որը երեք տարում սպանել էր 20-ից ավելի թուրք զինվորների և ամբողջ Վասպուրականը դարձրել իր ոճրագործությունների ու կողոպուտների ասպարեզ: Շեյխ Սեյիդ Թահան դեռ Պարսկաստանում էր և չէր շտապում վերադառնալ Շեմզիրան՝ հակառակ թուրքական կառավարության հայտարարած համաներման³: Սպասվում էր, որ ներում կշնորհվի Միր-Մհեին և Մահմեդին: Եվ սա պատահական չէր, քանի որ Իզգեթ բեյի ռազմավարությունը քրդերին սիրաշահելն էր և նրանց՝ Վանի խաղաղ կյանքին համակերպելը:

Այսպիսով, իթիլաֆի օրոք կառավարության վերաբերմունքն էապես չի փոխվում հայության հանդեպ: Արամը «Դրօշակ»-ի խմբագրությանը հասցեագրած՝ 1912 թ. սեպտեմբերի 28-ի թվակիր նամակում հավաստիացնում էր, որ «պաշտօնեաները դեպի հայերը այն վերաբերմունքը ունեն ինչ որ առաջ-խտրական ատելութեամբ բռնւած, հակաքրիստոնեայ եւ այլն, եւ այս բանը նկատուում է նոյնիսկ կրթւած զինուորականների մէջ: Այս աշառութիւնն է, որ մթնոլորտը կը թունաւորի: Հայերին զինաթափ կ'անեն»⁴:

Аветис Арутюнян, Аршак Бальян, Асмик Симонян – Курдские насилия в Ванской провинции в период правления Итилафа: убийство Рафаэла Ерицяна

В июле 1912 г., когда в Османской империи власть была временно передана итилафистам, казалось, что армяне Вана создали благоприятные предпосылки для прекращения курдского беззакония. Однако убийства продолжались, и ситуация кардинально не изменилась. 11 октября 1912 г., во время краткой остановки в горном ущелье, курдские бандиты убили Рафаэла Ерицяна – епарха и инспектора образования Ахтамарского района, священника Тер-Мартirosа из Спаркертской деревни Хюрюк и пятерых сопровождающих их армян. Жители Каркара, охваченные жадой мести, свели счеты с преступниками. Правительство, которое проявило равнодушие к наказанию курдских преступников, немедленно приняло меры, чтобы запретить месть армян и арестовать правонарушителей. В результате избиений и пыток многие сельские жители

¹ Տե՛ս «Մշակ», 1913, փետրվարի 19, թիվ 38:

² Տե՛ս «Ազատամարտ», 1913, փետրվարի 17 / մարտի 2, թիվ 1141:

³ Տե՛ս «Մշակ», 1913, մայիսի 9, թիվ 99:

⁴ Մանուկեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 571:

мигрировали. Осенью 1912 г., в период Первой Балканской войны, Россия наряду с признанием проблемы армянских реформ установила особые отношения с рядом курдских племен для привлечения своих российских коллег. Осторожно относясь к российской политике, власти Турции в Ване и Битлисе были проинструктированы Константинополем поддерживать хорошие отношения с курдами. С этой целью в декабре 1912 г. Министерство внутренних дел направило губернаторам шести провинций Западной Армении инструкции о нормализации армяно-курдских отношений.

Avetis Harutyunyan, Arshak Balyan, Hasmik Simonyan – Kurdish Violent Actions in the Van Province during the Governance of Itilaf: Rafayel Yeritsian's Murder Case

In July 1912 when power was temporarily transferred to the Italians in the Ottoman Empire, favorable preconditions seemed to have been created for the Armenians of Van to stop the Kurdish lawlessness. However, the murders continued, and the situation did not change drastically. On October 11, 1912, during a brief break in a rocky gorge, Kurdish bandits killed diocese Rafayel Yeritsyan, inspector of education of the Akhtamar region priest Ter-Martiros from Hyuryuk village of Sparkert and five other Armenians who were accompanying them. The villagers of Karkar, who were filled with rage, took revenge. The government being indifferent to the punishment of the Kurdish criminals immediately took measures to ban the revenge of the Armenians and arrested the offenders. As a result of beatings and torture, many villagers migrated. In the autumn of 1912, during the First Balkan War, Russia, along with the recognition of the problem of Armenian reforms, established special relations with many Kurdish tribes to attract their Russian counterparts. Being cautious of Russian politics, Turkish authorities in Van and Bitlis were instructed by Constantinople to maintain good relations with the Kurds. To this end, in December 1912, The Ministry of Internal Affairs sent instructions to the governors of the six states of Western Armenia on the normalization of Armenian-Kurdish relations.

Ներկայացվել է 12.03.2019

Գրախոսվել է 23.05.2019

Ընդունվել է տպագրության 25.06.2019